

A gyerekkori ház, melynek ferde padlóján
Középre gurult a tekintet, ahol gázlángok
Tépkedték fontoskodva kékes szakállukat,
Ahol kaucsukemberként bogozta csomóra
Polipkarjait a gázvezeték, ahol a padló süllyedt –
Alámshatta a föld alá száműzött Ördög-árok
Egyik vízere –, ahol a repedésekből szárnyas hangyák,
Ászkák, rovarok másztak elő. A villanyvezetékek
Még vászonburkolatú ólomból, esős időben a csengő
Kísértetiesen megszólalt magától. Az előkert
Kitett csecsemőkként vernyogó macskák
Húgyszagú, páfránnyal zsúfolt menedéke. Többemeletes
Erdei fenyők alatt álnefelejcskek harsány levele,
Tapintása, akárha borostás arcot simítanánk végig.
Mikor egyetemistaként visszaköltöztem
Ide, zenét hallgattam, szerelmem
Kedvenc zenéjét, kísérőnek, kíséretnek megittam rá
Egy-két deci whiskyt, barátomtól kaptam cserébe,
Amiért nem csak a leckét, de gyógypálinkát, átlátszó
Körtét is vittem betegágyához. A kertbe, túlméretezett denevér,
Ballonkabátban ugrottam ki a földszinti ablakon át,
A zene hullámokban iramodott utánam, az esti égen
Csillogó szárnyas hangyák, ászkák, rovarok gyűltek fölém.
Pörgött lábam alatt a bakelit földgömb,
Fűbe rogytam, az elkukacosodott cseresznyefáról
Fonálon függő fehér parányok szemerkéltek
Arcomra. Kezemet orromhoz emeltem,
Szimatoltam, honnan jön a bűz, de mindenestül
Meg voltam már jelölve, kabátomat, nadrágomat
Összekente a híg macskafos, amibe behemperegtem ócska
Ballonnal, éggel, zenével takarózva.

Kerényi Ferenc

VALÓSÁG ÉS DRAMATURGIA

A régi Pest-Buda a reformkori színművek tükrében

Mit olvassunk ehhez?

Az 1830-as és az 1840-es évek literátus közvéleménye nemcsak Pest-Buda egyes intézményeire (a Nemzeti Múzeumra, a Nemzeti Színházra) tekintett büszkén mint a közakarat megvalósult jelképeire, hanem magára a kettős városra is mint egyfajta kollektív alkotásra. Ahogyan a híressé lett peleskei nótárius, Zajtay István uram mondta da-

rabzáró pohárköszöntőjében: „*S most csak buzgó kívánságom, hogy Magyarország fővárosa legyen mind szépségben, úgy hazafiságban is tükrö a hazának!*” Mert igaz, hogy Pest és Buda csak 1848-ban lett hivatalosan fővárossá, és először csupán 1849-ben egyesítették Óbudával, de már a reformkorban egyre gyakrabban nevezték *Budapestnek*.

Ha ez áll, akkor az egykorú színpadi irodalom – Shakespeare-nek, a romantika bálványának érvényes metaforája szerint – tükröt kellett, hogy tartson a mindennapi életnek.

A drámatörténeti kánon felől közelítve azonban csalódnánk. Az új műfajt meghonosítani kívánó vagy erősen irányzatos mondandójú művek esetében ugyanis az írói szándék és a hozzárendelt dramaturgia általában felülkerekedett a fölismerhető részletek ábrázolásán. Vörösmarty Mihály A FÁTYOL TITKAI című vígjátékával (1834) arra vállalkozott, hogy Moreto y Cabaña (DONNA DIÁNA) és Shakespeare (FELSÜLT SZERELMESEK) mintájára társalgási komédiát alkosson. Élénk feltűnést és egyöntetű kritikai elutasítást keltett, hogy hősnője, a beszélő nevű Ligeti Vilma (bár szobalánya kíséretében) szabadon kószált a Városligetben, éjszakai légyottot, sőt leányrablást szervezett – a tűzrőlpattant hölgy viselkedése ütközött a biedermeier kisasszonyok viselkedési formáival. A pesti életre tett utalások nemigen pótolták a helyszínrajzot. Ugyanez mondható el, évtizeddel később, Czákó Zsigmond vagy Obernyik Károly társadalmi drámáiról: az irányzatosság bennük a francia romantika bevált dramaturgiájával érvényesült. A „*déjà vu*” érzését nemcsak az egyidejűleg műsoron tartott francia minták, hanem – látványelemként – az alig variált, ismétlődő szoba- és teremdszettek is erősítették a nézőben.

Aki a korabeli pest-budai élet enciklopédiáját keresi, annak mélyebbre kell ásnia: alkalmi színművek, tucatvígjátékok, tündérbohózatok és korai népszínművek olykor máig kéziratossá példányaihoz célszerű fordulnia. A továbbiakban mi is ezt tesszük; következtetéseinket mintegy harminc színpadi mű szövegéből vontuk le.

A jövő képe?

A városfejlődés és a városi élet távlatait egy sajátos, Bécsből importált színjátéktípus volt hivatva kitűzni. Ez a bohózatfajta (nincs is önálló műfajneve) két vagy három évszázad egybevetésével szembesítette a jelent és a jövőt (olykor a múltat is). Mintapéldánya nálunk Karl Meisl darabja volt, a HÁROM SZÁZAD, eredetileg 1725, 1825, 1925 címváltozattal; utóbb, az idő múlásával ezt 1736, 1836, 1936-ra módosították. Kispolgárian naiv szemlélete (a mi korunk a lehető legjobb valamennyi korszak közül) megakadályozta, hogy átfogóbb jövőlátomást nyújtson. Magyar követőjének, Hazucha Ferencnek 1835-ben a Halley-üstökös visszatérése adott alkalmat – nem sokkal merészebb – jövődőlésre: HALLEY ÜSTÖKÖS CSILLAGA, VAGY BUDAPEST A JÖVŐ SZÁZADBAN. A XX. században már nem az öreg Álomszuszi lesz a magyarság nemtője (ő legfeljebb lámpahordozó lehetne a jövő Budapestjén, ha már addig a homályt növelte csak maradiságával), hanem fia, Újszellemi, akinek az üstökösbe helyezett városában a „*tudakozó intézet*”-ben mindenki képességeinek megfelelő munkát kap, a Budapest melletti Derűfalva a polgárosult jobbágyság települése lesz, ahol nagy megbecsülésnek örvendnek a talajjavítással, állat- és növényneveléssel foglalkozók. Magában a városban állandó híd, politechnikum, művészsképző konzervatórium, Nemzeti Színház várja hőseinket. Megannyi szerény elképzelés, amely részben már 1848-ig, de mindenképpen a XIX. században megvalósult. Még kevesebbre vállalkozott Nagy Ignác, aki a RONTÓ PÁL-ban (1840) csak 1758-at és 1838-at szembesítette. Az utóbbira nézve „*Döngősi és Vil-*

lamosi Föllegváry Bendegúz, a magyar szellemek királya” Pestre készülő fiát, Árgirus királyfit ekként igazította el, a társadalmat dolgozókra és henyélőkre osztva: az előbbieket a „művészek, kézművesek, kereskedők, földművelők és koldusok... Ezen osztályokban vállalj szerepet, fiam, és sokat fogsz tanulni”. A felosztás a reformkori, érdekegyesítő liberalizmus erkölcsiségét és tágas népfogalmát szemléltette: a néphez tartozik mindenki, aki a nemzetté válás javára dolgozik, és nem tartozik oda – szintén származástól, társadalmi állástól, vagyoni helyzetétől függetlenül –, aki nem hajlandó erre.

Viszontlátáni önmagunkat

A szórakoztató színpadi művekben viszont felszikkasztott a korabeli Pest-Buda életének számtalan színe. A jellemző figurák, színhelyek, nyelvi fordulatok, a részletek tobzódásának két tényező szabott mértéket: egy dramaturgiai és egy scenikai. Az életképek látványos jelenetsorát ugyanis fordulatossá kellett cselekménnyel kellett összepárosítani; a színpadi jelmez- és főként a díszletraktár szegényes állapota mellett a megjelenítésben viszont már pénzügyi megfontolások kerekedtek felül. Vörösmarty a Pesti Magyar Színházat 1837. augusztus 22-én ünnepélyesen megnyitó egyfelvonásosában, az ÁRPÁD ÉBREDÉSÉ-ben hiába írta elő, hogy első színhelye „*Budapest legszebb része a Duna-parton*” – megjelenítésére egyetlen festett, várost ábrázoló háttérfüggöny szolgált, amely annyira sematikus lehetett, hogy utóbb minden nehézség nélkül átfesthették Velencére. A kedvelt kirándulóhely, a Svábhegy hol „*szabad vidék*”-típusdíszletben jelent meg (HALLEY ÜSTÖRKÖS CSILLAGA), hol pedig „*rövid erdő*”-ként, ami azt jelentette, hogy két-három kulisszapár mélységben festett erdőháttér zárta le a színpadi teret. Ugyanígy: jobbára csak a színlapról vagy a dialógusokból derült ki, hogy a tucatszámra ismétlődő fogadóbéli szobaszínhelyet most éppen az elegáns Angol Királynőbe vagy a hajdani városkapuk környékének valamelyik betérőjébe képzeljük – a színpadi bútorzat mennyisége és minősége önmagában nem jelezte ezt a nézőnek.

A vígjátéki ábrázolás kezdőpontján Fáy András állt, aki *A RÉGI PÉNZEK, VAGY AZ ERDÉLYIEK MAGYARORSZÁGBAN* című darabját (1824) egészében Pesten játszatta, megjelenítve az utcát, a városszéli vámsorompó környékét és egy bérház udvarát is. Alakjai még jobbára előre tipizáltak: Kardos, az újnemes uzsorás a hazai vígjáték hagyomány zsugorfiguráinak leszármazottja, de gazdagsága már pesti bérházakban öltött testet, s „Pénz és nexus”-jelmondata is igazolódott a következő évtizedek társadalomtörténetében. Hasonlóképpen a jövő embere Kereszty, a gazdag kereskedő, a maga már-már mitikus, 150 000 forintnyi vagyonával. Fáy a cselekmény mozgatóját, a fiatal főhősök származási titkát a francia melodrámából kölcsönözte – újjára indítva ezzel egy nagy jövőjű motívumot: a múltban lappangó titkot, amely lehet a törvénytelen származás, az elcsereült gyermek, de akár egy eltussolt, fel nem derített bűncselekmény is. Sikerét jól szemlélteti a Nemzeti Színház példánya, amelyen az ötfelvonásos és kissé terjedős vígjáték szövegéből minden egyes felújításakor húztak ugyan, de magát az ábrázolást nem aktualizálták, az hitelesnek bizonyult.

A modern nagyváros születésének sorsfordulója – a színpadi megjelenítésben is – az 1838. évi jeges árvíz lett. Az első döbbenet múltával azonnal megjelent a szövegekben. Gaal József *A PELESKEI NÓTÁRIUS*-ában (1838) a korhelyek máris azon élcelődnek, hogyan vizezte fel az ár a pesti borospincék hordóinak tartalmát, s „tudnak” olyan esetről, amikor egy borissza belehalt a nagy mennyiségű víz keltette undorodásba. Munkácsy János (TÜNDÉR ILONA, 1838) az újjáépítést ábrázolta: „*Új Pest tere, melyen a mesterek s legények dolgoznak.*” Végül Szigligeti Ede (*EGY SZEKRENY REJTELME*, 1846) már a ter-

mészeti csapás nyílt színi megjelenítésére is vállalkozott; a III. felvonás zárójeleneteinek színhelye: „Az előbbi ház padlásának belseje. Nyíláson Pest egy utcája az árvízben látható.” Itt menekülnek meg a népszínmű pozitív szereplői, és ide veti ki az ár (drámai igazságszolgáltatásként) Rikoltinak, az éppen gyilkosságra készült „háziúr, tőzsér, üzso-rás”-nak holttestét.

Mínthogy a színpadi életképtechnika azzal hatott, hogy az egykori néző saját hét-köznapiját is viszontláthatta a világot jelentő deszkákon (végre, végre a királyok és főrangúak után, akiknek életébe bepillantani csak olykor volt érdekes) – a részletek hitelenségére ügyelnie kellett a szerzőnek és a színpadra állítóknak egyaránt. Szigligeti megjegyzése A SZÖKÖTT KATONA (1843) színházi példányán, a díszletfestő számára készített Zrínyi kávéházi vázlatával mellett bizvást általánosítható: „A rendezőség kéri a jelenetet a valódi élet után rendezni.” Hiszen a Nemzeti Színházba igyekvő belvárosi közönség nem is tudott másfelől érkező, mint a mai Astoria helyén állott, híres-hírhedt kávéház előtt elhaladva, melynek lármája az 1844/45-ben a szomszéd házában lakó, a JÁNOS VITÉZ-en dolgozó Petőfi Sándort is zavarta...

A reformkori publicisztikával, városleírásokkal szembeesítve, úgy tűnik, Szigligeti igénye általában teljesült: Pest-Buda a színpadon is élte mindennapi életét. A boltok reggel hatkor nyitottak (Szigligeti Ede: ZSIDÓ, 1844); a házakat a házmesterek este kilenckor zárták, a később hazaérkezők két garas/fő kapupénzt fizettek (EGY SZEKRÉNY REJTTELME, Dobsa Lajos: MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE, 1848). Eddig az időpontig a szolid polgárok már hazatértek a kávéházakból, ahol újságot olvashattak, biliárdozhattak, kártyázhattak – átengedve a teret a kétesebb szórakozásoknak, a ferblizőknak, a nasivasi nevű hazárd kártyajáték kedvelőinek, a puncsozó kompániáknak (A PELESKEI NÓTÁRIUS, A SZÖKÖTT KATONA). A polgár – mint Hopfen serfőzőmester – pontosan délben ebédelt, és este hatkor vacsorázott (A PELESKEI NÓTÁRIUS). A színházi előadások este hét órakor kezdődtek; ettől csupán a báli évadban volt eltérés, amikor egy órával korábban, hogy a közönség elérje a bálók tízórai kezdetét. Igyekeznie kellett, mert az estélyek és a mulatságok általában éjfélkor már befejeződtek (Obernyik Károly: ÖRÖKSÉG, 1844).

A szorgalmas munka és a józan polgári életmód az anyagi felemelkedés, sőt a meggazdagodás lehetőségét hordozta. Özvegy Csillagné divatárus a népszínmű elején még csak hat, a második szakaszban azonban már tizenkét leánnyal varrat (EGY SZEKRÉNY REJTTELME).

A céhekbe tömörült kézművesek körében bevett gyakorlat volt a kívül rekedtekkel csekély bérért végeztetett munka. Gyűszű szabómester vagyona abból (is) származott, hogy kontárokkal két forintért varratott meg egy kabátot, míg ő tízet kapott érte (Nagy Ignác: RONTÓ PÁL). Ilyen munkát ajánlottak fel, tizenkét férfiing varrását rövid határidővel, a tönkrement kereskedő feleségének is (Szigligeti Ede: ZSIDÓ, 1844). Székési mészárosmester, aki saját „vágó szék”-kel indult, utóbb két házat vett Pesten, és szőlőt vásárolt Promontorban, a mai Budafokon (EGY SZEKRÉNY REJTTELME). A sikeres ügyvéd hasonló anyagi karriert futhatott be: Kövesdi Péter a Váci utca 3. számú ház első emeletén lakott, ahová aranyozott korlátú márványlépcső vezetett fel (ZSIDÓ).

Harmos Dávid „hites ügyvéd, prokurátor, királyi táblai advokátus és fiskális” – hogy mindezt elérte – már nem egészen fiatal ember, ezért leánykérésekor jövedelmei felsorolását tette az első helyre. Józsefvárosi háza évi 215 pengőforintot hozott, terézvárosi kertje 95-öt, budai szőlője átlagosan 89 akó bort termelt. A lista komikumát az adta, hogy tizenkét elhúzódó és tovább is húzható perét az ingatlanok közé (120 pengőforint/db/év), rövid lefutású pereit és a kliensek ajándékait pedig az ingóságokhoz számított-

ta, összesen 2240 pengőforint/év értékben (Csató Pál: FIATAL HÁZASOK, 1837). A jövedelmei után élő, nőtlen úriember napi programját ugyanez a vígjáték így foglalta össze: „...*ma délben 12edfélkor [=fél 12] déjeuner à la fourchette [=villásreggeli] a Városligetben, egy órákor szánkaparti, négykor nagy ebéd, nyolckor thédansant [táncos teázás] és whistparti*”. Schmid Christian német bevándorolt, pesti nagykereskedő és gyáros önjelétől küzdötte fel magát; most már kereskedőlegényeinek fél évre 2645 forint bért fizet, gyára fejlesztésére, karbantartására ugyanezen idő alatt csaknem 7000 forintot forgatott vissza bevételeiből. Érthetően nincs ínyére, hogy általa felnevelt, nemesi származású és úrhatnám unokaöccsére 1415 forintot kell kiadnia ruhákra és – úgymond – apró költségekre (ÖRÖKSÉG).

A szórakoztató, zenés színjátéktípusoknak mintát adó bécsi tündérbohózat (min-tadarabjával, Johann Nepomuk Nestroy LUMPÁCI VAGABUNDUS-ával szemléltethetően, 1834) a korhelykedést tartotta a polgári életforma legnagyobb ellenségének, és azt a darab zárójelenetében a napi, jól végzett munka utáni csöndes-kedélyes, „echt wenerisch” mulatozással váltotta fel. Nálunk Munkácsy János kísérletezett hasonlóval TÜN-DÉR ILONA című bohózatában (1838). „*Ha végezzük dolgainkat / Majd vigadjunk...*” – énekeltek a pesti árvíz utáni újjáépítésen dolgozó mesterek és legények. A darab (és vele a propagált életmódminta) azonban megbukott; helyére a még ki nem alakult polgári társadalom mobilitásának megfelelő, a pest-budai megélhetés változatos formáit bemutató ábrázolás lépett.

Lássuk, miből és hogyan élünk!

A koldulást és a munkakerülést a két városban tiltották. Holdasit, az elbetegesedett és ezért lecsúszott hajdani mérnököt ezért a városi biztos a nyílt színről vezeti el (EGY SZEKRENYI REJTELME). Ugyancsak van oka szorongani Poplavecnek, az éppen tönkrejutott szerencsevadásznak („*kopott kabát, gomb helyett madzagokkal összefűzve; nadrága alul foszladozott, csizmája fakó s félretört, kalapja horpadozott*”); őt már ráadásul egyszer munkakerülés miatt kitiltották a városból, és csak a legtájékozatlanabb vidékiekkel tudja elhitetni öltözéke láttán, hogy a cinikus filozófusok pesti szektájába tartozik. A Svábhegyen ponyvafüzeteket áruló nincstelenek szerencsés esetben egy-három forintot kereshettek naponta (RONTÓ PÁL). Sokan éltek alkalmi munkából. Az utcagyerekek gyufát, csizmakenőcsöt árultak, sepregetést vállaltak (Nagy Ignác: AZ ÉLETUNTAK, 1840). Az invalidus, öreg szolga alkalmi szolgálatokat is vállalt, szerelmi postásként működött, lószörből kötött, nevet, évszámot és jelképet is ábrázoló gyűrűit hús krajcárért adta: „...*ennek is régulája van ám. Az ember tollból vékony kávéat vakar; aztán recipe fehér és fekete lószört*” (EGY SZEKRENYI REJTELME). A vándor szatócsnő, nyakában „*áruszekerénykével*” hajkefét, szappanport, szemvizet, kenőcsöt, tyúkszemtapaszt, borotválkozótükröt, ollót, ilyesmit kínált a kávéházakban (AZ ÉLETUNTAK). A „*rongyász*” alakját a fiatal Jókai Mór írta meg a színpad számára, egyébként nem túlságosan sikeres népszínművében (A KÉT GYÁM, 1846): „...*a targoncán tarka rongyhalmazok és soknemű gyermekjátékok, fején kopott kiürtös kalap*” – a hajdan jobb napokat látott ócskás el is elmélkedik az általa begyűjtött rongyok eredetéről; már-már (amint azt az irodalomtörténészek észrevették) a GONDOLATOK A KÖNYVTÁRBAN című Vörösmarty-vers gondolatmenetével és szóvisszhangjaival. A tönkretett tőkés, Földesi másolásból tengeti életét. Hat ívet kell leírnia naponta, harminc garasért.

Az állandó szolgálat már létbiztonságot jelentett. A korabeli francia, „jól megcsinált” színdarabok mintájára a vígjátékok többnyire a személyzet jeleneteivel kezdőd-

tek, párbeszédeikbe szőtték bele a szerzők (többé-kevésbé ügyesen, a szituációban feloldva) mindazokat az értesüléseket, amelyekre a közönségnek a darab cselekményének megértése érdekében feltétlenül szüksége volt.

A gazdasági élet jellemző színterei közül Nagy Ignác felvázolta a hetivásár képét: „Keskény színhely a Hatvani kapu előtt; a két oldalon gyümölcsáruló kofák ülnek, köztük zsidófiúk járnak föl s alá gyűjtőfácskával, cigárokkal stb.” (RONTÓ PÁL.) A kép kiegészült egy „üvegárus tót asszonnyal, hátán üveggassal”, korhely diákkal, toborzókkal. De megjelentek a színpadon a bolttal, műhellyel egybeépült irodák is – csak éppen ezúttal a másik oldalról, az iparos-kereskedő-gyáros oldaláról nézve. Licht nagykereskedőnél, „íróasztaloknál pár segéd. A közép üvegajtón boltjába láthatni” (Szigligeti Ede: A RAB, 1845); hasonlót szemlélhetünk az ÖRÖKSÉG-ben is (Schmid Christiánét) vagy a pénzember Kridánál: „Ügy-szobája, üvegajtók választják el a boltot, mely a fenékszínben látható, s melynek aajtaján át utcára látni. Pénzesláda, íróasztalok.” A díszletelírások tehát pontosan tükrözik a helyzetet, amikor már komoly tőkejöveldelmek halmozódtak fel, ám a tőkés-kereskedő-gyáros e tevékenységeket párhuzamosan űzte, és – amint azt többször hivatkozott és még idézendő színpadi számadásaik példázják – még személyesen intézkedett minden lényeges ügyében.

Egy rangjából pesti palota belsejébe Csató Pállal tekinthetünk be. Fénypatakyné, gazdag özvegnél: „Térem egy közép- és két oldalajtóval. Balról asztal s székek; az asztalon théedények. Jobbról festőasztal, rajta egy Madonna.” Amikor a ház kisasszonya férjhez ment, a festőasztal helyét zongora foglalta el (FIATAL HÁZASOK). A gazdag iparos, Gyűszű szabó hasonlóképpen lakott: „Igen fényes terem, a vendégek annak üveges hátsó csarnokában reggeliznek, s onnan jönnek elő.” Aki nem lakhatott sajátjában, annak bérelnie kellett szállását. A tehetségtelen festő és kétes sikerű életművész, Eduárd tönkrement szüleitől nem akarván gondoskodni, így igazította el őket: „A külvárosban egy kis szobácskát kaphatnak 5 forintért, kosztot hordathatni 15 forintért, mosás 5 forintba sem kerülend – s így 25 forintból, úgy hiszem, megélhetnek” (EGY SZEKRÉNY REJTELME). Ennek a népszínműnek harmadik szakaszában azután meg is jelent a színpadon egy földszintes reformkori bérház udvara: „Közepén benyúló kapu alja, mellette ajtó ily felírással: »Házmester«. Oldalt ajtó, vastáblákkal borított, Rikolti [a fősvény háziúr] laka. Másik oldalon más ajtó ily felírással: »Csil-lagné, divatárusnő«. Ezek mellett oldalt szemközt két ablak. Más ajtó a Zöld [»kalmárlegény«] és Mátyás [»óráslagné«] lakáé. A kapu mellett csengettyűszár.” A lecsúszottak vagy eleve szegények a belvárosi házak padlásszobáiban is meghúzhatták magukat, ahol a lakbér az emeletek (egykorú szóval: a kontignációk) számával fordított arányban csökkent. Az ilyen szegényes szobák berendezése miben sem különbözött Schmid Christián házában az inas szállásától. Az viszont már megint dramaturgia, a zsgori tárgyi világának ábrázolási hagyománya, hogy az ő szobája hasonló: asztal, faszékek, ágy, faliszekrény. A szállásfoglalás eleinte még évente négyszer történt: Szent György (április 24.), Szent Jakab (július 25.), Szent Mihály (szeptember 29.) és Gyertyaszentelő (február 2.) napján, utóbb egyre inkább áttértek a havi lakbérfizetés rendjére (MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE).

A formálódó nagyváros kitermelte a maga ingyenélőit és haszonlesőit is. Színpadi jelenlétiük aránya kétségkívül jóval felülmúlta tényleges létszámukat. Viszont kiváló eszközül szolgáltak a szerzők számára, hogy megjeleníthessék a francia romantika közvetett erkölcsi hatáskeltésének tételét: nem kerülni kell a bűn színpadi ábrázolását, hanem ellenkezőleg, a maga valóságában és ténykedésével bemutatni mindenki számára, hogy a közönség ily módon ismerje meg és ítélje el őket. A törekvés – úgy tűnik –

nem volt eredménytelen: A PELESKEI NÓTÁRIUS Baczur Gázsija például arról panaszkodott, hogy „*minap egyszer véletlen bementem [tudniillik a színházba], mikor éppen egy korhely fickót produkáltak, s az éppen úgy nézett ki, mint én, úgyannyira, hogy az egész publikum rám mutatott és nevetett*”. Ez még lehetne akár az írói szándék jelzése is, ám 1847-es kritikák tanúsítják, hogy Egressy Gábor, aki nagy kedvét lelte a negatív figurák (egyéb-ként színésziileg mindig hálásabb) megszemélyesítésében, többször is felismerhetővé tette a szereplőt. Firkászi hírlapíró (Szigligeti Ede: PASQUIL) a *Honderü* közutálatnak örvendő szerkesztőjéről, Petrichevich Horváth Lázárról mintázta; Krida-alakításának többletét szintén az adta, hogy a nézők felismerték benne az egyik, akkoriban megbukott csaló tőkepenzest. Az ingyenélők és haszonlesők színpadí járás-keleése, trükkjeik és fondorlataik bemutatása mozgásba hozta az élőképek bizony gyakran statikus világát; épkezláb, sőt izgalmas cselekményt lehetett velük bonyolítani.

Noha a reformkori Pest-Buda még korántsem volt az a Párizs léptékű, „*embersűrűs, gigászi vadon*”, mint a XIX. század végének nagyvárosa, ahhoz elég nagy volt, hogy a kétes elemek eltűnjenek benne. „*A Bakony erdejében nem lehet oly jól elrejtve, mint éppen itt, Pesten*” – mondta A SZÖKÖTT KATONA című Szigligeti-népszínműben Gémesi exnótárius. Ő csak tudta: a porció dupla beszédéséért, megvesztegetésért, csalásért kellett megszöknie falujából. A pesti ingyenélőket összefoglaló néven „iparlovagok”-nak nevezték. Első értelmező nagyszótárunk, az alkotóiról elnevezett „Czuczor-Fogarasi” szerint: „*Szerencsevadászok gúnyneve, kik azon iparkodnak, hogy dolog és hivatal nélkül, család által megélhessenek; különösen városi naplopók és csalók.*” E réteg eredetét szinte szociológiai pontossággal ábrázolták a kortársak. Zömük – Baczur Gázsizhoz hasonlóan – olyan nemesi családok másod- vagy többedszülött fia volt, aki nem számíthatott birtoköröklésre, rendszeres otthoni támogatásra, ezért Pesten jogi tanulmányokat folytatótt, vagy már jurátusi gyakorlóévét töltötte. Sokan közülük sohasem szereztek ügyvédi oklevelet, ám korhely és előkelősködő életvitelükhöz, érdekházasságra kacsingató udvarlásaihoz, sőt már bizalmat keltő megjelenésükhöz is sok pénzre volt szükségük. Alapfelszerelésüket Obernyik Károly írta le: „*Szép, angol posztból készült, francia divat szerinti frakk biz ez – aztán igen jó bécsi kalap – s finom jaquemare kesztyűk...*” (ÖRÖKSÉG.) Életmódjuknak Degré Alajos külön vígjátékot szentelt (IPARLOVAG, 1844); ebben egyikük inasa így jellemezte mindennapjaikat: „*Bizony, sokszor gondoltam már, hogy lehet így élni? Ennek barátja minden, kinek pénze s hittele van, testvére, ki neki kölcsönöz s atyja, ki ingyen ad. Miből él?... Ott arat, hol nem is vetett, eszik, ha más fizet; emeli a hitelt, s vesz, de adni nem szokott; jó szóért szerelmet s hitelt keres, és minduntalan költözik; fiókjai pedig fizetetlen árjegyzékekkel telvék.*” A vígjátékokból és népszínművekből – a nézőközönséget megóvándó tőlük – trükkjeik egész kelléktára megtudható. Minden, kezük ügyébe kerülő ingóságot zálogba csaptak (a szerelmi ajándékokat, emlékeket is), történelmi nevükre hivatkozva hitelbe vásároltak (nagy tételben is, amit aztán készpénzért adtak tovább), uzsorakamatra vettek fel pénzt (néha hamisított okmányokkal) a soha vissza nem fizetés szándékával, a másnak szánt küldeményeket (ha a közvetítő a címzettet nem ismerte) magukhoz utasították, családi birtokuk egy részét haszonbérletnek ígérték. Szállásadáságukat úgy oldották meg, hogy gyanútlan lakótársat fogadtak be nagy jótékonyan, majd lassanként kiköltöztek, a jövevényre hagyva a fizetést. Nem is érhetette őket nagyobb csapás, mint amikor az apa vagy a család majoreszkója a hírlapokban tette közzé, hogy a kiskorú, azaz huszonnégy év alatti korú iparlovag adósságaiért nem vállal felelősséget (ZSIDÓ). Ha nem hivatkozhattak jó nevű családra, vagy nem is voltak nemesi származásúak (mint az említett Gémesi vagy Poplavec), a városszéli fogadóknak tanyáztak, gyanútlan vidékiekre vadászva, akiktől legalább egy vacsora- vagy ebéd-

meghívást csaltak ki. Értékesek voltak az ilyenkor szerzett információk, amelyek zsarolás alapját képezhették.

Az iparlovagoknak pénzforrásaikhoz gyakran közvetítőkre is szükségük volt: ezt a feladatot látták el a „hajhászok”. A szó a „szenzál” (=közvetítő, ügynök) magyar fordítása, amint azt a ZSIDÓ első felvonásának harmadik jelenetéből megtudhatjuk. Ez a foglalkozás (piackutató, befektetési lehetőségeket feltáró, áruközvetítő funkciójával) Európa-szerte ismert, bevett, törvényes volt. A magyarországi, rendezetlen hitelviszonyokat, a nemesi birtok hitelképtelenségét tekintve azonban gyakran törvénybe ütköző lett. (Nem véletlenül olvasta a tőkepénzes Krida Ósfi iparlovag fejére Széchenyi István HITEL-ének néhány passzusát.) A hajhászok nagy része zsidó volt. Ennek egyik okát Lőrinc alkusz, a boncolástól megrettent egykori orvostanhallgató így magyarázta meg: „Tudod, mi izraeliták, ha iskolákat jártunk, csak doktorok vagy sebészek lehetünk...” Az ő kezükben volt a pesti bolhapiac az alkalmi üzletek sokaságával. Itt lehetett ruhát cserélni, például felsőkabátért és némi készpénzért divatosabb, használt frakkot vagy sujtásos dolmányért kopott frakkot és forintokat kapni (HALLEY ÜSTÖKÖS CSILLAGA, A SZÖKÖTT KATONA), és itt történt a Dunán, hajórakomány-tételekben érkezett, az iparlovagok által hitelben közvetített bazáráru szétszítása is.

Amíg azonban az iparlovagok és a hajhászok saját kézzre tevékenykedtek, és rövid távon éltek, a nagy, de kétes eredetű vagyonok felhalmozóitól ügyfelek, sőt családok jövője függött. A zsigori-uzsorás hajdani kedélyesebb, vígjátéki ábrázolása mindinkább teret adott a mindenre képes újjgazdag figurájának. Jó példa régi és új találkozására az EGY SZEKRENY REJTELME című Szigligeti-népszínmű Rikótiája, akit kisszerű farkként ismerünk meg. Íme, monológja: „Nem adja lányát. Vén vagyok neki. Bizony pedig fiatal bankjegyekkel és kötelezvényekkel van tele tárcám. (Vörös esernyőjét egy szögletbe teszi.) Milyen sűrű köd szállott egyszerre. Ni, a kalapom is szinte vizes. Az az átkozott köd! Ez a legellenségesebb elem. Ha eső esik, van esernyő, de a köd – a köd ellen nincs menekvés. (Kalapdobozt vett elő, s azt kiporolva, kalapját gyöngéden beléhelyezte.) A húst lejjebb szállították két krajcárral; hónaponta 30 krajcárt nyerek. Hm, bizony kevés, nagyon kevés! De ezentúl csak minden harmadnap eszem húst: nem, elég lesz hetenként kétszer. (Kaputja zsebéből pékkenyeret vesz ki.) Beh picit. (Három tojást.) Olcsó... drága volt. Öt – két garas. Addig alkuadtam, míg három adott egy garasért, tehát ma fél tojással többet ehetem. (Túrót vesz ki.) A túró kissé penészes, de olcsó. Ma túró, holnap retek. (Kaputját leveti.) Beh hamar kopik, még csak tízéves, pedig sohasem kefélttem. (Kezével tisztogatja s a szekrénybe akasztja.) Még az ágy is vetetlen. (Ágyát megveti.) Ezzel is mennyit gazdálkodom meg. Azelőtt szolgát járatam ide, hónaponta per 30 garas, most magamat fizetem, jó az is csizmára. (A nyírfa-seprűt veszi.) A szobát is ki kellene sepreni. De holnapután is elég lesz, még maradhat; a seprű méregdrága és kopik. (A seprűt az egyik szögletbe teszi.)” Utóbb zsarolni kezd, és már gyilkosságra készül, amikor utoléri végzete. Krida, a ZSIDÓ uzSORÁSA beszélő nevet visel: „hamis csőd”. Valóban ezen gazdagodott meg: a hivatalosan engedélyezett hatszázalékos kamatra fogadott el pénzeket, majd amikor tekintélyes summája felgyűlt, csődöt jelentett. Így ügyfelei tönkrementek, és örültek, amikor a nagyszívű pénzember előállt azzal a javaslattal, hogy tíz-tizenöt százalék visszatérítéssel, legalább részben kártalanítja őket. Egy-egy ilyen hamis csőd 200 000 pengőforintot is hozott Kridának, aki földbirtokot bérelt belőle. Emellett nem vetette meg a hagyományos uzSORAKAMATOT sem: tízszeres váltókat íratott alá iparlovag ügyfeleivel. A hamis csődökön meggazdagodottak azonban – már csak Pest-Buda nemzeti városimágója miatt is – németek voltak vagy (mint Krida) nemzetközi bűnözők; ő történetesen egy Panloff nevű orosz szűcslegény.

Vidékiek a városban

A minden problémája és veszélye ellenére korszerűnek és vonzóknak ábrázolt pest-budai élet felsőbbrendűsége akkor derült ki igazán, amikor a provinciális szemlélettel ütköztették; a vígjátékok régi, de mindig hatásos megoldása szerint, az idelátogató vidékiek tétovaságának komikus megjelenítése révén. A fordulat igazából 1838-ban következett be. A Gvadányi József által megírt Zajtay István, Nagy-Peleske nótáriusa helyi potentát volt, aki csetlő-botló utazása után a régi nemzeti erények és szokások harcos szószólójaként lépett fel a kettős város idegenes világában. Alig fél évszázaddal később: a falujában felvilágosultan viselkedő jegyző (megakadályozza a boszorkányégetést) nemcsak útközben lesz komikus figurává, de főként az új Pest-Budán. Öltözéke mit sem változott. Egy 1793-as vígjátékban a prókátor így oktatta gyakor nokát a jogvégzett ember helyes öltözködésére: „*Audiat! Jó kalamáris, olcsó fekete posztó, hosszas mente...*” Zajtay 1838-ban hasonló módon szerelkezett fel a budai útra: kardosan, fekete magyar ruhában utazott, lóháton, tarsolyában úti kalamáris, kalapja mellett toll és papirostekercs. Még életében nem látott színházat (kívülről sem, még kevésbé belülről); örvendezését azonban a Velencében játszódnó, „szerecsen”-t felléptető, angolból német közvetítéssel fordított játékdarab, az OTHELLO hamar lehúti: Zrínyiről, Hunyadiról, Mátyás királyról szeretne színművet látni. Este meg is zavarja a Shakespeare-dráma utolsó felvonásának nagyjelenetét, fegyverrel akadályozza meg Desdemona megfojtását, fejlett jogérzékkel mondván: „*Ha bűnösnek tartja, indítson pört ellene ex titulo adulterii.*” (Azaz: házasságtörés miatt.) Hasonló gondjai akadnak a vendéglői étlappal. Persze az ábrázolás éle többfelé is vág: honnan tudhatná az árva nótárius, hogy a „roszprédli” rostélyost takar, és hogy a „steinbruchi” bor Kőbányáról származik? Zsuzsi, a falusi mészáros Pesten először megforduló leánya hasonlóképpen reagál a látottakra: „*füstölgő palajbász*”-nak nevezi a szivart; úgy hiszi, hogy az ügyvédek éppúgy számozzák, mint a bérkocsikat, amelyeken közlekednek (A RAB).

Művelődjünk, szórakozzunk!

Rengeteg szórt adatot találhatunk a két város lakosságának művelődéséről és szórakozásairól is. Itt – természetes módon – a színház került az első helyre. A közadakozásból épült teátrum képe már a nyitóelőadáson, az ÁRPÁD ÉBREDÉSE egyik háttérfüggönyén megjelent (1837). Az épületet megcsodálta a peleskei nótárius, színhelyként írta elő Nagy Ignác a RONTÓ PÁL-ban: „*Keskeny tér a magyar színház előtt.*” Gaal József A PELESKEI NÓTÁRIUS-ban a mindig hatásos „színház a színházban” effektust is felhasználta: Zajtayt és kísérijét, Baczur Gázsit a zenekari árokban léptette föl, és amikor – az Othello-jelenet megzavarása után – a rendező üldözte őket, egy véletlenül használt süllyesztőn tűntek el a nézők szeme elől, hogy a jelenet záródalát a sűgőlyukból kibújva énekeljék el. Színházi próbatermet írt elő Nagy Ignác, említett darabjában. A nem éppen sikerült életképben az első énekesnő és a vezető prózai színész közötti szópárbaj a Nemzeti Színház első éveinek műsorvitáit, az ún. operaháborút idézte.

A művelődés kétségkívül demokratizálódott a városban. A színházban ez természetesen az olcsó karzati helyeket jelentette, ahová a város közrendű lakosai jártak, mint a PASQUIL szobaleánya és komornyikja. Ők alkották a vasárnapi darabok közönségét, hiszen csak a heti pihenőnapon, kimenőjük alkalmával juthattak el ide. Részt vettek a biedermeier kor kirándulási divatjában is. Egy bécsiből magyarított tündérbohózatban Rókus inas és Háni, a budakeszi sváb parasztleány dalban sorolták fel hétvégi szórakozásaikat (1838):

„A Svábhegyre s némelykor le a Budára
Vágy Laszlovszky kertjébe aludtjére, [...]
A Szent Gellért hegyre piros cseresznyére,
A Városmajorba kimenni cicázni...”

Náncsi, a PASQUIL szobaleánya 1846-ban vasárnaponként a redutba jár táncolni, és tökéletesen tisztában van a városi viselkedés tipikus eseteivel: a férfi lehet „tartózkodó, mint a kispap; néha szeles, mint a cédulahordó [a színlapot kézbesítő színházi alkalmazott]; néha udvarias, mint a boltoslegény; s néha gorombább, mint a hídvámszedő...” Ők alkották közönségét a „kötélen táncoló bohóc”-nak, a bábjátékos mutatványának vagy a verkliszóval kísért képmutogató, Csoda Miska produkciójának, aki a betyárok, Zöld Marci, Sobri Jóska szomorú történetét éppúgy tanulságosan kommentálta, mint az árvíz képeit (HALLEY ÜSTÖKÖS CSILLAGA, RONTÓ PÁL). Az utóbbi darabban Nagy Ignác cím szerint is felsorolta a Svábhegyen párosával, két garasért árult ponyvafüzeteket: „Stillfrid és Brunsvik históriája, ihol a rozsdás vitéz, Flórenc és Lion, Rózsás Sibrid, Schusztér Lipli, Kádár vitéz, Kóbor Istók, Ludas Matyi, Peleskei nótárius, Tündér Ilona, Zöld Marci, Barna Péter, Rontó Pál.” Kádár István XVII. századi balladáját, amit mi Kodály Zoltán feldolgozásából ismerünk, énekelte Zajtay István is – a SEREGEKNEK URA... kezdetű zsoltár mellett –, amikor a vasas németek a Hortobágyon kántornak nézték és megénekelgették. Ilyen régi típusú, tizenkét szótagos, kádenciás verset újonnan már csak Jancsi, a líratorlelkű inas készített a reformkorban (FIATAL HÁZASOK).

Eulália, a Király utcában lakó varróleány Pálffy Sámuel először 1805-ben, majd később sok kiadásban megjelent érzelmes regényéből, az ERBLÁ-ból idéz (MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE). A városban nevelkedett, jómódú, nemesi származású leány Gessner IDILL-jeit olvassa, Kazinczy Ferenc fordításában – beszélő nevű udvarlója, Lengyey Károly elalszik rajta (FIATAL HÁZASOK).

Degré komoly rosszallással említi, hogy az uracsok – érdekházasság után kajtatva – a német színházba járnak, és hogy nem ismerik a FÓTI DAL-t (IPARLOVAG). Az idealizált, a Védegyeletért és a magyar termékekért rajongó grófné viszont Kölcseyt olvas (Vahot Imre: ÉLJEN A HONI!, 1845).

A városi zenekultúra képe szintén nem idealizált: felületes, divatkövető. Obernyik jurátus-arszlánjai tartanak ugyan kapcsolatot a literatúrával (sikertelen drámákat írnak, vidéki tudósításoknak álcázott írásokkal jelentkeznek a divatlapoknál), de nem hazafias érdelemtől indítatva, hanem csak nemesi kivagyiságból akarnak francia négyes helyett körmagyart kikényszeríteni a bálók táncrendjén (ÖRÖKSÉG). Az 1830-as évek végén egyébként a mazurka volt a divattánc, az 1840-es években helyére lépett a spanyol cachucha. Kivált, hogy 1844-ben az „isteni Fanny”, azaz Fanny Elssler nálunk is eltáncolta. Ekkoriban a bécsi sztár kultusza az egeket verdeste, még a cukrászdában is: „Aztán fagylaltozni mentünk – minden à la Elssler, sütemény, fagyfalt, mind à la Elssler.” (ZSIDÓ.) A társasági életben illetl ismerni és idézni a legújabb operaslágereket. Ezt a szokást csak erősítette, hogy – nem lévén a heterogén kettős városban még saját, városi folklór – a korai népszínművek pest-budai jeleneteiben a népies műdalok mellett (ezeket a vidékiek vagy onnan jöttek énekeltek) gyakran írtak elő operákból vett idézeteket. A HUNYADI LÁSZLÓ című Erkel-opera HATTYÚDAL-a (zongorakivonata már 1845-ben megjelent) több ízben is felbukkant. Vahot Imrének a magyar szokásokat követő grófnéja ezt akarja hallani Magyar Gyula előkelő nemesúrtól, ám az szabódik: egy Bellini-nyitány átíratának eljátszásakor megfájdult a keze. Az idegenes divatot majmoló Clotild szerint viszont a zongora húrjai is elpattantak, amikor csárdást játszottak raj-

ta (ÉLJEN A HONI!). Szintén a HATTYÚDAL jutott – és ez kétségtelen népszerűségét bizonyítja – dramaturgiai szerephez a VÉGRENDELET című Czakó-drámában (1845). A törvénytelen származása titkát megtudó gróf Táray Bélából e zenezám címe és dallama vált ki örülési rohamot.

Szűkebb tematikát ölelt fel, a politikai és irodalmi kultúráét a PASQUIL című Szigligeti-vígjáték. (Nem is volt sikere a nagyközönség körében, mindössze három előadást ért meg a Nemzeti Színházban.) A II. felvonás I. jelenetében Szigligeti valóságos dramaturgiai leckét tartott afölött, hogyan kell egy témát különböző színpadi műfajokban feldolgozni. Az előkelő társaság témája, egyébként a darab magánéleti szála: egy gazdag özvegy titokban újra férjhez ment, és szegény hitvesét komornyikjaként rejtegeti.

„BÁRÓ: *Ha szomorújátékot akar belőle faragni Gusztáv, az inast meg kell ölnie. Kérem nagyságodat, a főrangúak nevében kérem, méltóztassék Gusztávot rávenni, hogy az inast mindenestre ölje meg!*

VILLANOLI [kapitány]: *Én drámát csinálnék belőle; az inast katonának adnám, ott tábornokká avanciroztatnám [léptetném elő], hogy végre elvehesse a főrangú özvegyet.*

LAURA [az »özvegy«]: *Vígjáték; a főrangú hölgy menjen inasához.*”

A PASQUIL cím egy röpiratot takar (MAGYARKÁK, a darabban: TÖVISKÉK), amely 1845 novemberében jelent meg névtelenül Lipcsében, és gyalázta a magyar reformellenzék törekvéseit és személyiségeit. (Azóta tudjuk: nem az Egressy megszemélyesítette Petrichevich Horváth Lázár, hanem Császár Ferenc és Kovacsóczy Mihály írta.)

A MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE előjátékában, amely 1848 nyarán a bécs–budapesti, metrend szerinti hajójáraton, a Hermina gőzös fedélzetén játszódik, az utazóközönség fiatalabbja iddogálással és dalolással mulatja az időt. Valóságos quodlibetet szerkesztenek Visegrádtól Budáig, ahogyan ezt 1848. március 15-én a Nemzeti Színház nézőterére betódult pesti nép is megtette. A zenezámok is azonosak: elhangzik Erkel HIMNUSZ-ából négy sor, Petőfi Sándor megzenésített NEMZETI DAL-a, majd két népszínműsláger (NEM ANYÁTÓL LETTÉL, MI FÜSTÖLÖG OTT A MESSZI TÁVOLBAN?).

1848 Budapestje a színpadon

A forradalom fővárosa szintén megjelent a Nemzeti Színház színpadán, ha csak egyetlen mű egyetlen előadásán is, jelesül 1848. december 18-án. Dobsa Lajos vígjátékának, a MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKÉ-nek sikere volt ugyan, de Budapest kiürítése miatt több előadásra nem kerülhetett sor. Utána azonban annyira feledésbe merült, hogy százötven évig hevert kiadatlanul, és csak 1998-ban (!) jelent meg nyomtatásban. A furcsának tűnő cím onnan van, hogy nem a nagy napról szólt, hanem a négy nappal később, már a sajtószabadság jegyében indult radikális hírlapról, pontosabban ifjú szerzőgárdája hétköznapjairól, 1848 májusa és augusztusa közötti eseményekkel. Mivel Dobsának sietnie kellett a megírással, hogy időszerű maradjon, „eldolgozatlanul” használt fel újsághíreket, híreszteléseket. Mondhatni, az utólagos elemzők nagy szerencséjére. És persze bőven merített az 1848 előtti ábrázolási hagyományból is.

A Batthyány-kormányának tett vármegyei hűségnyilatkozatok és delegációküldések – a forradalmat befejezettnek tekintő táblabíró-politizálás szellemében – 1848 májusában történtek. A darabban a Heves megyei deputáció érkezik, élén Csilling Boldizsár táblabíróval, aki többszörösen is megbűnhődik maradiságáért. Komikus alanya lesz „a peleskeinótárius-effektus”-nak; a városban csak tébláboló vidékiként a leégett

német színházat magtárnak hasznosítaná, elámul a Fischer-féle fagyaldán stb. A fiatalok ki is használják topográfiai tájékozatlanságát: úgy megkocsiháztatják, hogy végül kifizeti az ifjak elmaradt házbérét, törvényesíti természetes gyermekét, és lemarad tervezett érdekházasságáról is.

A forradalom publicistái hevenyészetten ábrázoltak; egyénítésük élő személyekről levett, sőt önéletrajzi vonásokkal történt. A főhős, Orányi Gejza éppúgy részt vett a februári párizsi forradalomban, mint maga a szerző, Dobsa Lajos; nemesi előnevét használja újságíróként, akár a *Márczius Tizenötödike* szerkesztőségében *Csermátoni Cseh Lajos*; az első magyar színpadi vagyonegyenlősítő, a „communita” Kondor minden bizsonnyal Kecskés Ede ügyvédet vallhatja modelljének. A nagy csíny, hogy tudniillik a főispánságra áhítózó Csillinget (a miniszterelnök helyett) egyik társuk némileg átalakított hónapos szobájába vezetik, szintén egykorú eseményre megy vissza: Petőfi Sándort próbálták lejáratni azzal szabadszállási ellenfelei, hogy híveinek deputációját az elvesztett népképviselési követválasztás után Deák Ferenc igazságügy-miniszter helyett egy színészhez vezette.

A fiatalok ábrázolásának nagy előnye, hogy cseppet sem idealizáltak. Sőt említett csínytevéseik bizony az iparlovagok eszköztárából ismerősek. Gejza még a párizsi forradalom alatt is csinált adósságot, jelenleg – akár barátai – a dunai bazáráru közvetítő kereskedelmével foglalkozik a publicisztika mellett, és egy sikeres randevúért ott-hagyná a nemzetőri szolgálati helyet is. A házak kommunizálásának tervét a kifizetetlen lakbér motiválja az első helyen. A körükbe tartozó Puppí, az arszlán a legújabb operaslágert, Flotow *MÁRTHÁ*-jának dallamát fütyüli, varróleányának udvarol, miközben rejtőzni kénytelen hitelezői elől. De (és ez már az új idők ábrázolása) ők azok, akik leleplezik Alois Piffelt, a kamarilla Bécsből pénzelt ügynökét, aki a vagyonegyenlősítőket és a Károly-kaszárnyába elszállásolt olasz katonákat fordítaná a pesti polgárság ellen. (Az egykorú közvélemény radikális hányada valóban ilyen motivációt sejtett a fővárosi történések háttérében, s nem is jártak messze az igazságtól.) Piffel örökölte a vígjátéki zsigoriak hagyományát: a második felvonás első jelenetében ő is fillérre beszámol, hogyan gyarapította a forradalom óta vagyonát 3619 forint 32 krajcárral. Zsebében azonban már nemcsak bizonylatok és számlák lapulnak, hanem ötféle, Pesten és Bécsben használt kokárda is: veres (mint a fiatal republikánusoké), fehér (az ellenforradalom színe), fekete-sárga (a császári házé), veres-fekete-sárga (a német nemzeti színek) és a magyar trikolor szalagcsokra.

És ami a leglényegesebb: az iparlovagok mind – az arszlánok éppúgy, mint a vagyonegyenlősítők – önkéntes honvédek állnak, hogy megvédjék a forradalom eredményeit. (Gejza, az újdonsült vőlegény is, miután kiderült, hogy vetélytársa éppen nagybátyja, Csilling Boldizsár volt, akinek aláírni kezdett házassági szerződését fejezte be – utolsó civil csínyeként.) Piffelt pedig természetesen a megérdemelt börtönbüntetés várja.

A színpadon újra megjelent Pest belvárosa: „*A Színház tér [a mai Vörösmarty tér]. Szemközt a leégett színház, Kishíd utca, kilátás a Svábhegyre. A színpad jobb felén, tudniillik a nézőknek, a fagyaldala, balra a Váci utca.*” Újra, írtuk, mert a nézőpont, a képkivágás is alig változott. Nagy Ignác már 1840-ben (*AZ ÉLETUNTAK*) színpadra vitte a gőzhajó indulásának szertartását; egy utcával arrébb, a Nagyhid utcán láthattunk ki a Dunára és Budára a *ZSIDÓ* füzetkiadásának címlapján (1844). Megjelent a pesti utca új szereplője is: „*Újságárulók hírlapokkal kínálgatják a vendégeket.*” A forradalom lapjait, az itt cím

szerint is felsorolt *Március Tizenötödikét*, a *Radikállapot*, a *Népelemet*, a *Charivarit* valóban először árulták rikkancsok útján. A párbeszédekből megtudjuk, hogy a táblabíróküldöttség a Vörös Ökörbe szállt, a Hatvani kapunál, az Egerből érkezettek szokott fogadójába. (A vígjátékokban ez volt a gyanútlan vidékiek becsapásának kedvenc helyszíne.) A harmadik felvonás osztott színpada pedig egyszerre mutatta Piffel földszinti lakásának szobáját a Lövész (a mai Királyi Pál) utcában és magát az utcát, ahol macskazene, azaz hangos ellenszenvtüntetés zajlott az ügynök leleplezésére.

A pesti humor forrásánál

Bízást állítható (és mindjárt bizonyítjuk is), hogy már a reformkorban megszületett mindaz, amit sajátosan pesti, nagyvárosi humornak tekinthetünk. A városi életritmusnak megfelelően, a lassabb, terjengősebb, pipafüstben elmondott adoma helyét a rövidebb, élesebb csattanóra kihegyezett vicc váltotta fel. Jelenlegi ismereteink szerint az első viccmesélő jelenet (akárcsak napjainkban, ha egy társaságban akadozni kezd a beszélgetés) a HALLEY ÜSTÖKÖS CSILLAGÁ-ban fordult elő. Íme, a viccek 1835-ből.

„HÁNYAVETI, KATONA: *Te szerelmes vagy – s így nagy szimpátiád van a holdvilághoz.*

EREDETI, KERESKEDŐ: *Ugyan miért?*

HÁNYAVETI: *Nem tudod? – Lásd, a holdnak szarva van – s majd ha megházasodol, neked is a' lesz!*

[...]

SÜGÖLESI, SZÍNÉSZ: *No lásd, te holmi apró, alkalmi verseket írsz – s így közted s a sajt és gyümölcs közt szörnyű nagy rokonság van!*

RÍMFARAGUSZI, KÖLTŐ: *Persze, mert tulajdon munkássággommal keresek sajtot és paprikát asztalomra!*

SÜGÖLESI: *Hohó, nem azért, barátom! – Hanem, ami a te kezed alól kimegy, az egyenesen a sajt és paprika alá kerül.*

RÍMFARAGUSZI (nekitűrközve): *No, megállj! Most hát én mondom rólad egy viccet! – Tudod-é, te színész vagy – s így nálad csupán csak színe van az észnek!”*

Ezen a ponton azonban a viccmesélő kompánia tagja, Eredeti kereskedő tiltakozik: ez nem vicc, csak szójáték.

1838-ban A PELESKEI NÓTÁRIUS színpadán már komoly, (mondhatni) elvi vita folyik a humor mibenlétéről és nemzeti sajátosságairól. Zajtay uram nem érti a „humorizálás=humorral írni” fogalmát, hiszen az ő iskolás latinja szerint a humor mást jelent: nedvet, folyadékot, tehát tintát is, amit naponta használ. A korhely Baczur Gázsinnak a folyadékról persze megint más jut az eszébe, és hamar kész a szentencia: „magyar humor=magyar bor”. Végül Sándor, a nótárius Pesten iskolázott fia magyarázza meg a fogalmakat: „A humor, atyus, egy bizonyos vidám írásmód; a humor az írásban az, mi a komédiában a bajazzo, ki ügyetlenül kiparódiázza azt, mit a művészek a kötélen és lovakon véghezvisznek. Leginkább háromféle, tudniillik angol, német és magyar humor. Az angol humor végtelen és mély, mint a tenger; s néha olyan keserű is [...] A német humor pompásan ered, mint a Rajna, szürtekről omlik, viruló partok között foly [...], végtére az egész iszap között enyészik el. A magyar humor pedig itt-ott már nemesen pezsegni kezd, mint a székelyhídi [bor], de része [=részben] még egy alföldi mocsár, mely rothadó gőzeivel vesztegeti a levegőt, s belőle csak kuruttyolás hallik.”

A vaskosabb humort a színpadi művekben (is) Vahot Imre képviselte, akinek *Pesti Dívatlapját* Jókai Mór utóbb úgy jellemezte, hogy az a „jógyomrú magyar vidéki középosz-

tály” újságja volt. A Védegyeletet ellenző gróf és az azt pártoló nemesúr szópárbaja is inkább parlagi, mintsem szellemes és társasági.

„GRÓF: *Igaz-e az, hogy Cinkotán selyemgyárat akarsz felállítani, melyben a magyar bolondok fejének gőzével fogod hajtani a gépeket?*

MAGYARI: *Meglehet, hanem a gyapjút majd olyan arslánok fejről fogom nyíretni, kik minden pénzüket külföldön fecsérlik el.*” (ÉLJEN A HONI!)

Másik darabjában az ügyvéd és az orvos polémiája sem több lapos mesterségcsúfolónál.

„VÁLTÓFY: *Akkor egészséges az orvos, ha más ember beteg.*

PATHIÁS: *És ti, ügyvédek, akkor gazdagodtok, akkor emelkedtek leginkább, midőn más ember szegényedik, bukik.*” (TALÁLKOZÁS AZ ORCZY-KERTBEN, 1845.)

Az EGY SZEKRENY REJTELME című Szigligeti-népszínműben viszont (1846-ban) olyan pesti viccet találunk, amelynek egyik változata máig él. Rózsás, az invalidus szolga, egyben szerelmi postás elmeséli, miért hajította le a haragvó apa, Székesi mészáros a lépcsőn, amikor rajtakapta: „*Bocsánat, nagyságos úr, eltévedtem, a második kondegnációba [=emeletre] akartam menni, nem ide, az elsőbe.*» – *Puff, akkor jutott eszembe, hogy a ház csak egy kondegnációs...*”

A forradalom szintén megtermette a maga színpadi viccét. Orányi Gejza, aki megsebesült az 1848. februári, párizsi forradalom barikádharcaiban, kárpótlásul tetemes összeget kapott. Meg is kérdezte inasát: „*...tudom-e, mi a különbség a párizsi forradalom meg a borbélyműhely között? Én persze nemmel feleltem, de ő megmagyarázta, hogy az a különbség, hogy a borbélyműhelyben pénzért, a francia forradalomban pedig ingyért vágnak eret. Oszlán még a betegnek is fizetnek*” (MÁRCZIUS TIZENÖTÖDIKE).

Nem a színpadi szerzőkön múltott, hogy a pesti humornak ez a forrása hosszú évek-re elapadt 1849 után, és az ízlés visszakanyarodott az anekdota felé. Heltai Jenőig és kortársaiig kellett várni, hogy a pesti humor újra nagyvárosi és összetéveszthetetlen legyen.

Dalos László

„A MACSKAKÖVES ÚTON...”

Traktátus némely pest-budai dalokról

Miért macskakő a macskakő?

Erről talán később. Honnan is tudhattam volna, egyáltalán mi az, ha mondjuk négyöt esztendőss kisserác koromban valaki a *macskaköves útról* énekel.

Furcsa nótafélet dudorásztak *szülőfalumban*, Pesterzsébeten, annak is inkább csak a végét: „*Messze van a Mester utca vége...*” Amolyan panaszkodós volt; előbb-utóbb meg is értettem, miért dúdolgatják félig morogva. Egy született erzsébetinek, ha „be kellett menni” Pestre, fölült a harminckettes sárga villamosra (busznak akkor, a harmin-